

आदिवासी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता विकसनासाठी द्विभाषिक पुस्तकांची उपयोगिता : एक दृष्टीकोन

गोदावरी मोहन यादव

संशोधक विद्यार्थी, अॅड. विठ्ठलराव गणपतराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक (सावित्रीबाई
फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे संलग्नित)

डॉ. एस. ए. तिडके

संशोधन मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, अॅड. विठ्ठलराव गणपतराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नाशिक

गोषवारा

भारत हा भाषिक, सांस्कृतिक व सामाजिक विविधतेने नटलेला देश आहे. या विविधतेमध्ये आदिवासी समाजाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आदिवासी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेताना भाषिक अडथळे, सांस्कृतिक विसंगती आणि सामाजिक-आर्थिक मर्यादा यांचा सामना करावा लागतो. विशेषतः शाळेतील अध्यापन भाषा आणि विद्यार्थ्यांची मातृभाषा यांतील तफावत ही अध्ययन क्षमतेच्या विकासातील प्रमुख अडचण ठरते. परिणामी वाचन, लेखन, आकलन, अभिव्यक्ती व संकल्पनात्मक समज यांसारख्या मूलभूत अध्ययन क्षमतांचा अपेक्षित विकास होत नाही. अध्ययन क्षमता म्हणजे केवळ स्मरणशक्ती नव्हे, तर भाषा समजून घेणे, विचार करणे, प्रश्न विचारणे, निष्कर्ष काढणे आणि ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनात उपयोग करणे या प्रक्रियांचा समुच्चय होय. आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये नैसर्गिक बुद्धिमत्ता, निरीक्षण क्षमता व अनुभवाधारित ज्ञान मोठ्या प्रमाणात आढळते. मात्र शालेय शिक्षण जर त्यांच्या भाषिक व सांस्कृतिक संदर्भांशी सुसंगत नसेल, तर या क्षमतांचे शैक्षणिक रूपांतर होत नाही. याच पार्श्वभूमीवर द्विभाषिक पुस्तके अध्ययन क्षमतांच्या विकासासाठी प्रभावी साधन ठरतात. द्विभाषिक पुस्तके म्हणजे मातृभाषा आणि शालेय/राज्यभाषा यांचा समन्वय साधणारी शैक्षणिक साधने होत. ही पुस्तके विद्यार्थ्यांना परिचित भाषिक आधार देत हळूहळू शालेय भाषेतील संकल्पना आत्मसात करण्यास मदत करतात. मातृभाषेतून शिकताना विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, भीती कमी होते आणि अध्ययनातील सातत्य टिकून राहते. परिणामी शाळा गळतीचे प्रमाण कमी होऊन शैक्षणिक समावेशनाला चालना मिळते. प्रस्तुत शोध निबंधात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतांचे स्वरूप, त्यांना येणाऱ्या अडचणी, सध्या राबविले जाणारे प्रयत्न, द्विभाषिक पुस्तकांची संकल्पना व स्वरूप, त्यांची शैक्षणिक उपयोगिता, तसेच अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि उपाययोजना यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. हा अभ्यास संकल्पनात्मक व दृष्टीकोनात्मक स्वरूपाचा असून उपलब्ध साहित्य, शैक्षणिक धोरणे आणि क्षेत्रीय अनुभव यांच्या आधारे मांडणी करण्यात आली आहे. आदिवासी शिक्षणात गुणवत्तापूर्ण व समावेशक शिक्षण साध्य करण्यासाठी द्विभाषिक पुस्तकांचा वापर अपरिहार्य असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्य संबोध: आदिवासी शिक्षण, अध्ययन क्षमता, द्विभाषिक पुस्तके, मातृभाषा, शैक्षणिक समावेशन, भाषिक अडथळे

प्रस्तावना

शिक्षण ही सामाजिक परिवर्तनाची प्रभावी प्रक्रिया आहे. मात्र शिक्षणाची गुणवत्ता आणि परिणामकारकता ही विद्यार्थ्यांच्या भाषिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीशी सुसंगत असल्यावर अवलंबून असते. आदिवासी क्षेत्रातील शिक्षणाचा विचार करता, भाषा हा सर्वात संवेदनशील आणि निर्णायक घटक ठरतो. बहुतेक आदिवासी विद्यार्थ्यांची मातृभाषा स्थानिक बोली किंवा आदिवासी भाषा असते, तर शालेय शिक्षण राज्यभाषा किंवा इतर प्रचलित भाषेत दिले जाते. या भाषिक तफावतीमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रारंभीच अडचणी येतात. भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नसून विचार, भावना आणि ज्ञानाची अभिव्यक्ती करणारे साधन आहे. जेव्हा विद्यार्थी अपरिचित भाषेत शिकतो, तेव्हा त्याचे लक्ष संकल्पनेपेक्षा भाषेच्या अडचणींकडे वळते. परिणामी अध्ययन क्षमतांचा विकास खुंटतो. या समस्येवर मात करण्यासाठी मातृभाषा आधारित बहुभाषिक शिक्षणाची संकल्पना पुढे आली आहे. द्विभाषिक पुस्तके ही या संकल्पनेची प्रभावी अंमलबजावणी करणारी साधने आहेत. द्विभाषिक पुस्तके विद्यार्थ्यांना त्यांच्या परिचित भाषिक विश्वातून शालेय ज्ञानाकडे घेऊन जाण्याचे कार्य करतात. यामुळे शिक्षण अधिक सुलभ, अर्थपूर्ण आणि आनंददायी होते. या शोध निबंधात द्विभाषिक पुस्तकांची उपयोगिता विशेषतः आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता विकासाच्या संदर्भात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शोध विषयाची उद्दिष्टे

1. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतांचे स्वरूप समजून घेणे.
2. अध्ययन क्षमता विकासात येणाऱ्या भाषिक व शैक्षणिक अडचणींचे विश्लेषण करणे.
3. द्विभाषिक पुस्तकांची संकल्पना व शैक्षणिक उपयोगिता स्पष्ट करणे.
4. अध्ययन क्षमता विकासासाठी द्विभाषिक पुस्तकांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी दिशा सुचविणे.

शोध विषयाचे महत्त्व

1. सदर शोध विषय आदिवासी शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आदिवासी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणामध्ये अध्ययन क्षमतांचा विकास हा केंद्रस्थानी असला, तरी भाषिक अडथळ्यांमुळे हा विकास अनेकदा अपेक्षित पातळीवर होत नाही. अध्ययन क्षमतांचा योग्य विकास न झाल्यास शिक्षणाचा मूलभूत उद्देश साध्य होत नाही आणि विद्यार्थी केवळ पाठांतरापुरते मर्यादित राहतात. त्यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता कमी होऊन शाळा गळतीचे प्रमाण वाढते.
2. द्विभाषिक पुस्तके आदिवासी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेचा आधार देऊन शालेय शिक्षणाशी जोडून ठेवतात. मातृभाषेतून संकल्पना समजल्याने विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि अपरिचित भाषेची भीती कमी होते. यामुळे वाचन-आकलन, लेखन व अभिव्यक्ती या अध्ययन क्षमतांचा विकास सुलभ होतो. परिणामी विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक उपस्थिती वाढून शाळा गळती कमी होते.
3. या शोध विषयाचे महत्त्व शैक्षणिक समावेशनाच्या दृष्टीनेही मोठे आहे. द्विभाषिक पुस्तकांच्या माध्यमातून आदिवासी विद्यार्थ्यांची सांस्कृतिक ओळख जपली जाते आणि शिक्षण अधिक समावेशक बनते. शिक्षकांसाठी हा अभ्यास अध्यापन पद्धती सुधारण्यासाठी उपयुक्त ठरतो, तर धोरणकर्त्यांना आदिवासी शिक्षणासाठी प्रभावी धोरणे आखण्यास मदत होते. अभ्यासकांसाठीही हा विषय भाषिक व शैक्षणिक संशोधनाच्या दृष्टीने दिशादर्शक ठरतो.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतांचे स्वरूप

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतांचे स्वरूप हे त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व नैसर्गिक पर्यावरणाशी निगडित असते. या विद्यार्थ्यांमध्ये अनुभवाधारित शिकणे, निरीक्षणशक्ती, मौखिक अभिव्यक्ती आणि सहकार्याची प्रवृत्ती ठळकपणे दिसून येते. योग्य शैक्षणिक संधी मिळाल्यास या क्षमतांचा प्रभावी विकास होऊ शकतो.

1. **अनुभवाधारित अध्ययन क्षमता:** आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शिक्षण प्रामुख्याने अनुभवांवर आधारित असते. दैनंदिन जीवनातील उपक्रम, शेती, जंगल, निसर्ग व कुटुंबीयांशी संबंधित अनुभवांमधून ते सहज शिकतात. प्रत्यक्ष कृतीतून मिळणारे ज्ञान त्यांच्या स्मरणात दीर्घकाळ टिकते. ही अनुभवाधारित अध्ययन क्षमता शालेय शिक्षणाशी जोडल्यास शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण ठरते.
2. **निरीक्षणशक्ती व सूक्ष्म दृष्टी:** आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गाशी सतत संपर्क असल्यामुळे निरीक्षणशक्ती विकसित झालेली असते. झाडे, प्राणी, हवामान व परिसरातील बदल ते बारकाईने पाहतात आणि त्यावरून निष्कर्ष काढतात. ही सूक्ष्म दृष्टी अध्ययन प्रक्रियेत उपयुक्त ठरते. योग्य मार्गदर्शन मिळाल्यास ही क्षमता वैज्ञानिक व संकल्पनात्मक शिक्षणासाठी वापरता येते.
3. **मौखिक अभिव्यक्ती क्षमता:** आदिवासी समाजात कथाकथन, लोककथा, गाणी आणि संवादाची परंपरा मजबूत आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये मौखिक अभिव्यक्तीची क्षमता नैसर्गिकरित्या विकसित झालेली असते. ते अनुभव सांगण्यात कुशल असतात. मात्र लेखन व वाचनावर भर न मिळाल्यामुळे ही क्षमता शालेय मूल्यमापनात कमी दिसून येते.
4. **स्मरणशक्ती आणि अनुकरण कौशल्य:** आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये स्मरणशक्ती आणि अनुकरण कौशल्य चांगल्या प्रमाणात आढळते. काम करताना पाहून शिकणे, मोठ्यांचे अनुकरण करणे आणि कृती पुन्हा करून आत्मसात करणे ही त्यांची प्रमुख शिकण्याची पद्धत असते. ही क्षमता कौशल्याधारित व क्रियाशील अध्यापनासाठी उपयुक्त ठरते.
5. **सहकार्य व समूहातील शिकणे:** आदिवासी समाजात सामूहिक जीवनपद्धतीला महत्त्व असते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना आणि समूहात शिकण्याची क्षमता विकसित झालेली असते. ते एकमेकांना मदत करून शिकण्यास प्राधान्य देतात. समूहाधारित उपक्रम, चर्चा व खेळ यांच्या माध्यमातून त्यांची अध्ययन क्षमता अधिक प्रभावीपणे विकसित होऊ शकते.
6. **निसर्गाशी निगडित संज्ञानात्मक क्षमता:** आदिवासी विद्यार्थ्यांचे ज्ञान निसर्गाशी घट्ट जोडलेले असते. औषधी वनस्पती, ऋतूचक्र, प्राणीजीवन आणि पर्यावरण याबद्दल त्यांना व्यवहार्य माहिती असते. ही संज्ञानात्मक क्षमता शालेय विषयांशी, विशेषतः विज्ञान व पर्यावरण शिक्षणाशी जोडल्यास विद्यार्थ्यांची अध्ययन क्षमता अधिक समृद्ध होते.

आदिवासी विद्यार्थ्यांना अध्ययन क्षमता विकासात येणाऱ्या अडचणी

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता विकासावर अनेक सामाजिक, भाषिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक घटकांचा परिणाम होतो. योग्य शैक्षणिक वातावरण, भाषिक आधार आणि संसाधनांचा अभाव असल्यामुळे त्यांच्या नैसर्गिक क्षमतांचा अपेक्षित विकास होत नाही. या अडचणींची सखोल समज आवश्यक आहे.

1. **मातृभाषा आणि शालेय भाषेतील अंतर:** आदिवासी विद्यार्थ्यांची मातृभाषा अनेकदा शालेय माध्यमापेक्षा वेगळी असते. अपरिचित भाषेत शिक्षण घेताना त्यांना संकल्पना समजून घेणे अवघड

- जाते. परिणामी वाचन-आकलन, लेखन आणि अभिव्यक्तीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. भाषिक अडथळ्यांमुळे विद्यार्थी शिकण्याबद्दल उदासीन होतात.
- सांस्कृतिक विसंगती:** शालेय अभ्यासक्रम आणि अध्यापन पद्धती अनेकदा आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या जीवनानुभवांशी सुसंगत नसतात. अभ्यासातील उदाहरणे, संदर्भ आणि मूल्ये त्यांच्या सांस्कृतिक वास्तवाशी जुळत नाहीत. यामुळे शिक्षण परके वाटते आणि अध्ययन प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग कमी होतो.
 - योग्य शैक्षणिक साहित्याचा अभाव:** आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या भाषिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीला अनुरूप पाठ्यपुस्तके आणि पूरक साहित्य अपुरे आहे. चित्रे, स्थानिक संदर्भ आणि सोपी भाषा नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांना अभ्यास समजणे कठीण जाते. परिणामी अध्ययन क्षमता विकास मर्यादित राहतो.
 - प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता:** आदिवासी क्षेत्रातील अनेक शाळांमध्ये प्रशिक्षित व संवेदनशील शिक्षकांची कमतरता आढळते. मातृभाषा, स्थानिक संस्कृती आणि विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेची समज नसल्यामुळे अध्यापन प्रभावी ठरत नाही. शिक्षक-विद्यार्थी संवाद कमकुवत झाल्यास अध्ययन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात.
 - आर्थिक व सामाजिक मर्यादा:** आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक स्थिती अनेकदा कमकुवत असते. मुलांना घरगुती कामे, मजुरी किंवा स्थलांतरात सहभागी व्हावे लागते. त्यामुळे शाळेतील उपस्थिती अनियमित होते. सामाजिक अडचणींचा परिणाम अभ्यासावर होऊन अध्ययन क्षमतांचा विकास बाधित होतो.
 - पालकांचा मर्यादित शैक्षणिक सहभाग:** बहुतेक आदिवासी पालक औपचारिक शिक्षणापासून वंचित राहिलेले असतात. त्यामुळे मुलांच्या अभ्यासात मदत करणे किंवा शैक्षणिक मार्गदर्शन देणे त्यांना अवघड जाते. पालक सहभाग कमी असल्याने विद्यार्थ्यांना घरातून आवश्यक शैक्षणिक पाठबळ मिळत नाही.
 - शाळा गळती व अनुपस्थिती:** भाषिक अडचणी, आर्थिक दबाव आणि शिक्षण परके वाटणे या कारणामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये शाळा गळतीचे प्रमाण अधिक आढळते. सातत्याने अनुपस्थित राहिल्यामुळे अध्ययन प्रक्रियेत खंड पडतो. परिणामी अध्ययन क्षमता विकासावर दीर्घकालीन परिणाम होतो.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता विकासासाठी वर्तमान प्रयत्न

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता विकासासाठी शासन, शैक्षणिक संस्था आणि स्वयंसेवी संघटनांकडून विविध प्रयत्न केले जात आहेत. मातृभाषा आधारित शिक्षण, पूरक अध्ययन साहित्य, शिक्षक प्रशिक्षण आणि समुदाय सहभाग यांच्या माध्यमातून शिक्षण अधिक समावेशक आणि परिणामकारक बनविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

- मातृभाषा आधारित अध्यापनाचा अवलंब:** आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या प्रारंभिक शिक्षणासाठी मातृभाषा आधारित अध्यापन पद्धतीचा वापर वाढविण्यात येत आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना संकल्पना सहज समजतात. मातृभाषेच्या आधारावर शालेय भाषेचे शिक्षण दिल्याने वाचन-आकलन आणि अभिव्यक्ती क्षमतांचा विकास होतो.

2. **द्विभाषिक पाठ्यपुस्तके व पूरक साहित्य:** आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी द्विभाषिक पुस्तके, चित्रपुस्तके आणि कार्यपत्रिका विकसित करण्यात येत आहेत. या साहित्यामुळे विद्यार्थ्यांना परिचित भाषेतून शालेय अभ्यासक्रम समजण्यास मदत होते. अध्ययन प्रक्रिया अधिक सुलभ व आनंददायी बनते.
3. **शिक्षक प्रशिक्षण आणि संवेदनशीलता विकास:** आदिवासी क्षेत्रातील शिक्षकांसाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविले जात आहेत. या प्रशिक्षणांद्वारे मातृभाषा, स्थानिक संस्कृती आणि विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेची जाणीव करून दिली जाते. यामुळे अध्यापन अधिक परिणामकारक ठरते.
4. **क्रियाशील व अनुभवाधारित अध्यापन:** प्रात्यक्षिके, खेळ, कथाकथन, गटकार्य आणि प्रकल्पाधारित शिक्षणाचा वापर वाढविला जात आहे. अनुभवाधारित अध्यापनामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या नैसर्गिक शिकण्याच्या शैलीला चालना मिळते आणि अध्ययन क्षमतांचा विकास होतो.
5. **डिजिटल व तंत्रज्ञानाधारित उपक्रम:** ऑडिओ-व्हिडिओ साहित्य, शैक्षणिक ॲप्स आणि डिजिटल सामग्रीचा वापर आदिवासी भागात हळूहळू वाढत आहे. दृश्य व श्राव्य माध्यमांमुळे संकल्पना स्पष्ट होतात. तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर अध्ययन क्षमता विकासास पूरक ठरतो.
6. **समुदाय व पालक सहभाग:** शाळा व्यवस्थापन समित्या, पालक सभा आणि समुदायाधारित उपक्रमांद्वारे पालकांचा सहभाग वाढविण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. स्थानिक समाजाचा सहभाग असल्यास शिक्षणाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो आणि विद्यार्थ्यांचे अध्ययन सातत्य राखले जाते.
7. **शासकीय योजना व विशेष कार्यक्रम:** आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती, मोफत शैक्षणिक साहित्य, निवासी शाळा आणि पूरक शिक्षण कार्यक्रम राबविले जात आहेत. या योजनांमुळे शिक्षणातील अडथळे कमी होऊन अध्ययन क्षमता विकासासाठी आवश्यक वातावरण निर्माण होते.

द्विभाषिक पुस्तके : संकल्पना व स्वरूप

द्विभाषिक पुस्तके ही अशी शैक्षणिक साधने आहेत ज्यामध्ये एकाच मजकुरात दोन भाषा वापरल्या जातात. सामान्यतः विद्यार्थ्यांची मातृभाषा आणि शालेय किंवा राज्यभाषा यांचा समन्वय या पुस्तकांमध्ये साधला जातो. या पुस्तकांचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांना परिचित भाषिक वातावरणातून अपरिचित भाषेतील ज्ञानाकडे सहजतेने घेऊन जाणे हा असतो. विशेषतः आदिवासी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांसाठी, जिथे मातृभाषा आणि शालेय माध्यम यांमध्ये मोठी दरी आढळते, तेथे द्विभाषिक पुस्तके अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

द्विभाषिक पुस्तकांची रचना केवळ शब्दशः भाषांतरावर आधारित नसते. या पुस्तकांमध्ये संकल्पनात्मक स्पष्टता, संदर्भाधारित मांडणी आणि विद्यार्थ्यांच्या जीवनानुभवांशी निगडित उदाहरणांचा समावेश केला जातो. अनेक वेळा एका पानावर मातृभाषेतील मजकूर आणि त्यास समांतर शालेय भाषेतील मजकूर दिला जातो. काही पुस्तकांमध्ये चित्रे, आकृती, तक्ते आणि चिन्हांचा वापर करून आशय अधिक समजण्यास सोपा केला जातो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना दोन्ही भाषांमधील शब्द, अर्थ आणि संकल्पना यांचा परस्पर संबंध लक्षात येतो.

द्विभाषिक पुस्तकांचे स्वरूप वय आणि शैक्षणिक स्तरानुसार बदलते. प्राथमिक स्तरावर ही पुस्तके साध्या भाषेत, लहान वाक्यांमध्ये आणि आकर्षक चित्रांसह तयार केली जातात. कथापुस्तके, कविता, संवादात्मक मजकूर आणि कृतीआधारित सराव यांचा त्यामध्ये समावेश असतो. माध्यमिक स्तरावर मात्र विषयाधारित द्विभाषिक पुस्तके, संकल्पनात्मक स्पष्टीकरणे आणि शब्दसूची यांचा वापर केला जातो. यामुळे विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमातील संकल्पना समजून घेणे सुलभ होते.

द्विभाषिक पुस्तकांची आणखी एक महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे ती विद्यार्थ्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा सन्मान करतात. स्थानिक बोली, जीवनशैली, सण-उत्सव, निसर्ग आणि दैनंदिन अनुभव यांचा समावेश केल्यामुळे शिक्षण अधिक जवळचे वाटते. हे पुस्तके विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करतात आणि शिकण्याबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करतात.

एकूणच, द्विभाषिक पुस्तके ही भाषिक सेतू म्हणून कार्य करणारी प्रभावी शैक्षणिक साधने आहेत. मातृभाषेचा आधार घेत शालेय भाषेतील ज्ञान आत्मसात करण्यास मदत करणारे त्यांचे स्वरूप आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

द्विभाषिक पुस्तकांची शैक्षणिक उपयोगिता

द्विभाषिक पुस्तके ही आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमता विकासासाठी प्रभावी शैक्षणिक साधने ठरतात. मातृभाषा आणि शालेय भाषा यांचा समन्वय साधल्यामुळे शिक्षण अधिक सुलभ, अर्थपूर्ण आणि समावेशक होते. या पुस्तकांच्या वापरामुळे अध्ययनातील अडथळे कमी होऊन विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक सहभाग वाढतो.

१) वाचन-आकलन सुधारणा: द्विभाषिक पुस्तकांमुळे विद्यार्थ्यांना मातृभाषेच्या आधारे मजकुराचा अर्थ समजतो. अपरिचित शालेय भाषेतील शब्द आणि वाक्ये मातृभाषेच्या संदर्भात स्पष्ट होत असल्याने वाचन-आकलन सुलभ होते. यामुळे विद्यार्थी मजकूर केवळ वाचत नाहीत, तर त्याचा आशय समजून घेतात. परिणामी वाचनातील अडचणी कमी होऊन अध्ययनात गती येते.

२) शब्दसंग्रह वृद्धी: द्विभाषिक पुस्तकांमधील समांतर शब्दरचना विद्यार्थ्यांच्या शब्दसंग्रहात वाढ घडवून आणते. मातृभाषेतील शब्दांचे शालेय भाषेतील समानार्थी शब्द समजल्याने नवीन शब्द आत्मसात करणे सोपे जाते. हा शब्दसंग्रह पुढील वाचन, लेखन आणि संवादासाठी उपयुक्त ठरतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची भाषिक क्षमता व्यापक बनते.

३) लेखन क्षमता विकास: द्विभाषिक पुस्तकांच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांना वाक्यरचना, शब्दांचा योग्य वापर आणि आशय मांडणी समजते. मातृभाषेतील विचार शालेय भाषेत व्यक्त करण्याची क्षमता हळूहळू विकसित होते. लेखनातील भीती कमी होऊन विद्यार्थी स्वयंस्फूर्तपणे लिहू लागतात. परिणामी लेखन क्षमता अधिक सुसंगत आणि प्रभावी बनते.

४) आत्मविश्वास वृद्धी: मातृभाषेचा आधार मिळाल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिकण्याबद्दल आत्मविश्वास निर्माण होतो. अपरिचित भाषेची भीती कमी होते आणि विद्यार्थी वर्गात सक्रिय सहभाग घेऊ लागतात. प्रश्न विचारणे, उत्तर देणे आणि आपले विचार मांडणे याबाबत ते निर्धास्त होतात. हा आत्मविश्वास अध्ययन क्षमता विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

५) सांस्कृतिक ओळख जपणूक: द्विभाषिक पुस्तकांमध्ये स्थानिक भाषा, बोली, जीवनशैली आणि सांस्कृतिक संदर्भांचा समावेश असल्यामुळे विद्यार्थ्यांची सांस्कृतिक ओळख जपली जाते. शिक्षण परके न वाटता आपलेसे वाटते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मसन्मान वाढतो आणि शिकण्याबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो.

६) शिक्षक-विद्यार्थी संवाद सुधारणा: द्विभाषिक पुस्तकांच्या वापरामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील संवाद अधिक सुलभ होतो. शिक्षकांना संकल्पना समजावून सांगताना मातृभाषेचा आधार घेता येतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शंका निरसन प्रभावीपणे होते. संवाद सुधारल्याने अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया अधिक परिणामकारक ठरते.

७) **शाळा गळती प्रतिबंध:** भाषिक अडचणींमुळे निर्माण होणारी शिकण्याची भीती कमी झाल्याने विद्यार्थी शाळेत नियमित येऊ लागतात. शिक्षण सुलभ व आनंददायी वाटल्याने शाळा गळतीचे प्रमाण कमी होते. द्विभाषिक पुस्तके विद्यार्थ्यांना शिक्षण प्रक्रियेत टिकवून ठेवण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

८) **समावेशक शिक्षण:** द्विभाषिक पुस्तकांचा वापर समावेशक शिक्षणाच्या संकल्पनेला बळकटी देतो. भाषिक विविधतेचा सन्मान राखत सर्व विद्यार्थ्यांना समान शिकण्याच्या संधी उपलब्ध होतात. विशेषतः आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी हे शिक्षण न्याय्य व समतावादी बनते. परिणामी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य होते.

द्विभाषिक पुस्तकांच्या उपयोगातील आव्हाने

द्विभाषिक पुस्तके अध्ययन क्षमता विकासासाठी उपयुक्त असली, तरी त्यांच्या प्रभावी वापरास काही व्यावहारिक, भाषिक आणि शैक्षणिक अडचणी येतात. योग्य नियोजन, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि संसाधनांचा अभाव असल्यास या पुस्तकांची अपेक्षित परिणामकारकता साध्य होणे कठीण ठरते.

1. **भाषिक वैविध्य व मानकतेचा अभाव:** आदिवासी क्षेत्रांमध्ये अनेक भाषा व बोली प्रचलित असल्यामुळे एकाच मानक मातृभाषेची निवड करणे कठीण जाते. द्विभाषिक पुस्तके तयार करताना कोणती बोली वापरावी, हा प्रश्न निर्माण होतो. मानकतेच्या अभावामुळे पुस्तकांचा सर्व विद्यार्थ्यांना समान लाभ मिळेलच असे नाही.
2. **गुणवत्तापूर्ण साहित्य निर्मितीची अडचण:** द्विभाषिक पुस्तके तयार करण्यासाठी भाषातज्ज्ञ, विषयतज्ज्ञ आणि शैक्षणिक मानसशास्त्रज्ञ यांचा समन्वय आवश्यक असतो. मात्र अशा तज्ज्ञांची कमतरता असल्याने अनेकदा साहित्य भाषांतरप्रधान किंवा दर्जाहीन ठरते. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या संकल्पनात्मक समजुतीवर मर्यादा येतात.
3. **शिक्षक प्रशिक्षणाची कमतरता:** द्विभाषिक पुस्तकांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण आवश्यक असते. अनेक शिक्षक मातृभाषा किंवा स्थानिक बोलीत प्रवीण नसतात. त्यामुळे पुस्तकांचा योग्य वापर होत नाही. शिक्षक प्रशिक्षणाअभावी अध्यापनात अपेक्षित बदल दिसून येत नाही.
4. **अध्यापन वेळेचे नियोजन:** द्विभाषिक पुस्तकांचा वापर करताना अतिरिक्त वेळ लागतो. दोन भाषांमध्ये आशय समजावून सांगताना अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचा दबाव वाढतो. वेळेचे योग्य नियोजन न केल्यास शिक्षक द्विभाषिक पद्धती टाळण्याची शक्यता असते.
5. **आर्थिक व प्रशासकीय मर्यादा:** द्विभाषिक पुस्तके विकसित करणे, छापणे आणि वितरित करणे यासाठी अधिक खर्च येतो. अनेकदा आर्थिक मर्यादांमुळे या उपक्रमांना सातत्य मिळत नाही. प्रशासकीय पातळीवर योग्य पाठबळ न मिळाल्यास अंमलबजावणी अर्धवट राहते.
6. **मूल्यमापन पद्धतीतील विसंगती:** शालेय मूल्यमापन प्रामुख्याने शालेय भाषेवर आधारित असते. द्विभाषिक शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांचे मूल्यमापन योग्य प्रकारे होत नाही. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या वास्तविक अध्ययन क्षमतांचा अचूक अंदाज लागत नाही.

द्विभाषिक पुस्तकांच्या शैक्षणिक अंमलबजावणीसाठी उपाययोजनात्मक दिशा

1. **मातृभाषा ओळख व मानकीकरण:** आदिवासी क्षेत्रातील प्रमुख भाषा व बोलींची ओळख करून त्यांचे शैक्षणिकदृष्ट्या योग्य मानकीकरण करणे आवश्यक आहे. स्थानिक भाषातज्ज्ञांच्या मदतीने शब्दसंग्रह व संज्ञांची निश्चिती केल्यास द्विभाषिक पुस्तकांची गुणवत्ता वाढते.
2. **स्थानिक संदर्भाधारित साहित्य निर्मिती:** द्विभाषिक पुस्तकांमध्ये स्थानिक जीवनशैली, निसर्ग, सण-उत्सव व दैनंदिन अनुभव यांचा समावेश करावा. यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण आपलेसे वाटते आणि अध्ययन क्षमता अधिक प्रभावीपणे विकसित होते.
3. **शिक्षकांसाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम:** शिक्षकांना द्विभाषिक अध्यापन पद्धती, मातृभाषेचा वापर आणि संकल्पनात्मक अध्यापन यांचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. प्रशिक्षित शिक्षकच द्विभाषिक पुस्तकांचा प्रभावी वापर करू शकतात.
4. **अभ्यासक्रमाशी सुसंगत एकात्मिक नियोजन:** द्विभाषिक पुस्तके अभ्यासक्रमाशी सुसंगत असावीत. मुख्य पाठ्यपुस्तकांबरोबर पूरक स्वरूपात त्यांचा समन्वय साधल्यास अध्यापनात वेळेचा समतोल राखता येतो.
5. **चित्रे व दृश्य साहित्याचा प्रभावी वापर:** द्विभाषिक पुस्तकांमध्ये आकर्षक चित्रे, आकृती व चिन्हांचा समावेश केल्यास संकल्पना स्पष्ट होतात. दृश्य माध्यमांमुळे भाषिक अडथळे कमी होतात आणि स्मरणशक्ती वाढते.
6. **समुदाय व पालक सहभाग वाढविणे:** पालक, स्थानिक जाणकार व समुदायाचा सहभाग घेतल्यास मातृभाषेचा प्रभावी वापर शक्य होतो. समुदायाचा सहभाग असल्यास शिक्षणाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो.
7. **डिजिटल द्विभाषिक साहित्य विकास:** ऑडिओ-व्हिडिओ, ई-पुस्तके व ॲप्स स्वरूपात द्विभाषिक साहित्य विकसित करावे. तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने दूरस्थ व दुर्गम भागातही गुणवत्तापूर्ण शिक्षण पोहोचवता येते.

निष्कर्ष

1. आदिवासी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांचे शिक्षण भाषिक, सामाजिक व सांस्कृतिक आव्हानांनी प्रभावित झालेले आहे. मातृभाषा आणि शालेय माध्यम यांतील दरीमुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन क्षमतांचा अपेक्षित विकास होत नाही. प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भाषिक अडथळे हे अध्ययन प्रक्रियेतील प्रमुख अडसर ठरतात.
2. अध्ययन क्षमता म्हणजे केवळ माहिती ग्रहण करणे नसून विचार, आकलन, अभिव्यक्ती आणि ज्ञानाचा व्यवहार्य उपयोग होय. आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये नैसर्गिक बुद्धिमत्ता आणि अनुभवाधारित ज्ञान विपुल असले, तरी योग्य भाषिक आधाराअभावी या क्षमतांचे शैक्षणिक रूपांतर मर्यादित राहते. त्यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता प्रभावित होते.
3. द्विभाषिक पुस्तके मातृभाषेचा आधार घेऊन शालेय भाषेतील ज्ञान आत्मसात करण्यास मदत करतात. परिचित भाषेतून शिकताना विद्यार्थ्यांची भीती कमी होते आणि आत्मविश्वास वाढतो. याचा सकारात्मक परिणाम वाचन-आकलन, शब्दसंग्रह, लेखन आणि अभिव्यक्ती या अध्ययन क्षमतांवर दिसून येतो.

4. द्विभाषिक पुस्तकांचा वापर केवळ भाषिक सुधारणा करत नाही, तर विद्यार्थ्यांची सांस्कृतिक ओळख जपतो. स्थानिक भाषा, जीवनशैली आणि अनुभव यांचा समावेश असल्यामुळे शिक्षण परके न वाटता आपलेसे वाटते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मसन्मान आणि शिक्षणाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो.
5. अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेत द्विभाषिक पुस्तकांचा वापर केल्यास शिक्षक-विद्यार्थी संवाद सुधारतो. संकल्पना स्पष्ट करण्यास शिक्षकांना मदत होते आणि विद्यार्थ्यांचे शंका निरसन अधिक परिणामकारक होते. परिणामी वर्गातील सहभाग वाढून अध्ययन प्रक्रिया अधिक सक्रिय बनते.
6. द्विभाषिक पुस्तकांच्या वापरामुळे शाळा गळतीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते. शिक्षण सुलभ, समजण्यासारखे आणि आनंददायी वाटल्यामुळे विद्यार्थी शाळेत टिकून राहतात. सातत्यपूर्ण उपस्थितीमुळे अध्ययन क्षमतांचा हळूहळू पण स्थिर विकास साध्य होतो.
7. तथापि, द्विभाषिक पुस्तकांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी भाषिक मानकीकरण, गुणवत्तापूर्ण साहित्य, शिक्षक प्रशिक्षण आणि प्रशासकीय पाठबळ आवश्यक आहे. या घटकांकडे दुर्लक्ष झाल्यास अपेक्षित परिणाम साध्य होणे कठीण ठरू शकते.

संदर्भ

1. आगलावे, प्र. (2002). शैक्षणिक संशोधन पद्धती. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
2. करंदीकर, सु. (2004). शिक्षण आणि समाज. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
3. कुलकर्णी, सु. प. (2015). शिक्षणातील आधुनिक प्रवाह. औरंगाबाद: मेहता प्रकाशन.
4. देशमुख, रा. ग. (2010). आदिवासी समाज आणि शिक्षण. पुणे: कॉन्टिनेंटल.
5. पाटील, न. द. (2008). समावेशक शिक्षण. पुणे: डायमंड.
6. जोशी, म. र. (2012). भाषा आणि अध्ययन. मुंबई: ग्रंथाली.
7. चौधरी, रा. ग. (2018). मानवी संसाधन विकास. नागपूर: पिंपळापुरे.
8. कदम, वि. भा. (2016). शाश्वत विकास. पुणे: श्री विद्या.
9. साळुंके, अ. (2019). आदिवासी शिक्षण समस्या व उपाय. कोल्हापूर: अक्षरदीप.